

Д.О. В.
19. XII. 02. Р

8
141

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Григорія Сковороди
КАФЕДРА ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Випуск 13

Переяслав-Хмельницький
2002

ББК 63.3(4УКР)я-43

Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. - Переяслав-Хмельницький, 2002. - Вип. 13. - 452 с

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей "Історичні науки" (Див.: Бюлетень ВАК України.-1999. -№6. -С.30).

Рецензенти: д.і.н., проф. П.В.Михайлина, д.і.н., проф. С.С.Троян, д.і.н., проф. А.І.Черній.

Редакційна колегія: Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор, Шевчук В.П., доктор історичних наук, професор (редактор), Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор, Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, Сухобоков О.В., доктор історичних наук, професор, Коцур В.П., доктор історичних наук, професор (заступник редактора).

Рекомендовано Вченою радою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів, висвітлюють різні аспекти історії України від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються окремі історіографічні проблеми, питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України тощо.

Для викладачів, аспірантів, студентів.

The collected articles on the basis of documents and publications elucidate various aspects of the Ukrainian history from the ancient times up to our own days. Specifically certain historiographical problems, issues of social, political, economic and cultural development of Ukraine are analyzed.

ISBN 966-8029-18-6

©Кафедра історії і культури України
Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету
імені Григорія Сковороди, 2002

©Видавництво "Золоті литаври", 2002

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОГРАФІЯ ТА ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Роздобудько М.В. Заселення території та розвиток поселенських структур межиріччя Дніпра-Трубежа-Супою за археологічними даними.....	10
Ступак Д.В. Технології розщеплення кременю яніславицької культури українського Полісся.....	27
Овчинников Е.В. До питання вивчення трипільських пам'яток Поросся та Канівщини на рубежі IV-III тис. до н.е.....	33
Бузян Г.М. Житлово-господарські комплекси трипільського поселення Крутуха на Переяславщині.....	40
Ланг Є.А. Археологічне дослідження античного міста-держави Тіра в XIX-XX ст.....	47
Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Ранньоскіфський курган поблизу Більського городища.....	52
Свистович С.М. Військова справа Хозарського каганату (VII-IXст.).....	72
Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-1.....	79
Біляєва С.О. Деякі аспекти вивчення тваринництва Південної Русі X-XIII ст. в історіографії.....	88
Петраускас А. Про розвиток залізобного виробництва на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я.....	93
Козюба В.К. Про атрибуцію так званої Ірининської церкви в Києві.....	104
Тараненко С. Замки та ключі давньоруського часу за матеріалами досліджень на Майдані Незалежності в Києві 2001 року.....	113
Товкайло М.Т., Тетеря Д.А. Нові матеріали з археології середньовічного Переяслава.....	120
Колибенко О.В., Колибенко О.В. Давньоруські топоніми Переяславщини.....	128
Смілянський Ю.В. Формування державності у половців південноукраїнського степу до монгольського нашествия.....	139
Бодрухин В.М. Переяславщина за татарських часів.....	147
Юрченко О.В. Політична історія Переяславщини другої половини XIII-XVI ст.....	152
Чекановський А. Керамічні люльки для куріння тютюну з Середнього і Нижнього Подніпров'я.....	162

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Березин И.Н. Внутреннее устройство Золотой Орды /по ханским ярлыкам/. - СПб., 1850.
2. Бодрухин В. Київ у другій половині XIII - на початку XIV століть // Бористен. - 2000. - №2.
3. Бодрухин В. Наддніпрянщина за татарських часів // Бористен. - 2000. - №7.
4. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. - Тверь, 1997.
5. Галицько-Волинський літопис. - Львів, 1994.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.2. - К., 1992.
7. Грушевський М.С. Історія України-Русі. - Т.Ш. - К., 1993.
8. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII - XIV вв. - М., 1985.
9. Задорожній О.: Нашадки Ігоря Святославича // Сіверянський літопис. - 1999. - №2.
10. Ивакин Г.Ю. Киев в XIII - XV веках. - К., 1982.
11. Коринный Н.Н. Переяславская земля в X - перв. пол. XIII в.: Автореферат... канд. ист. наук. - К., 1984.
12. Лебединский Г. Монгольское иго. - М., 1900.
13. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ - Т.35. - М., 1980.
14. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ - Т.7. - СПб., 1856.
15. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. - Т.І. - К., 1995.
16. Посухов В.І. До питання про заселення Полтавщини XIV - XVI ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. - 1997. - №2.
17. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. - М., 1957.
18. Федака С. Любецький з'їзд князів 1097 року - контрапункт давньоруської історії // Історія України. - 1999. - №15.

The conceptions about a strong devastation of Pereyaslavshchina during the Mongolian invasion are exaggerated. The invaders had not changed the public structure of the population of Pereyaslavshchina. The significant part of Pereyaslavshchina, most likely, was a part of Putyvlskoe principality, whose owners had got theyarlyk and on Kiev.

Олександр Юрченко
(Переяслав-Хмельницький)

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII-XVI СТ.

В статті висвітлюється проблема політичної історії Переяславщини починаючи з другої половини XIII—XVI ст.

Політичне становище Переяслава, як і самої Русі, в другій половині XIII-XIV ст. визначалася перш за все наслідками монгольського вторгнення. Монгольська навала зіграла негативну роль, зруйнувавши важливі політичні, економічні та культурні центри Південної Русі. Особливо болісно це позначилося на прикордонній Переяславщині, яка знаходилася у лісостеповій зоні крайніх руських земель, що стала першою легкою здобиччю кочовиків. Переяслав не зміг піднятися на той рівень, на якому він знаходився у давньоруський час.

На відміну від Києва та Чернігова де завойовників не було після розгрому, то у захопленому Переяславі була зовсім інша ситуація. Тут перебувала татарська залога, що значно погіршувало і так тяжке становище місцевого населення, яке знаходилося під загрозою виведення у внутрішні райони Золотої Орди і мусило забезпечувати її всім необхідним. Про татар у Переяславі згадує галицько-волинський князь Данило Галицький, яки зустрів їх під час поїздки в Орду 1245р.

Після виведення з міста залого, влада в Переяславі як і в інших містах Русі належала представнику місцевої знаті котрий визнавав над собою владу хана і контролювався ханським баскаком. Про перебування баскака в Переяславі ми не маємо жодних відомостей.

Основною формою використання економічного потенціалу Південної Русі став збір данини. Для забезпечення стабільності цього міроприємства у кінці 50-х рр. XIII ст. був проведений перепис населення, та створений інститут по збору данини та контролю над діями руських ставлеників з боку ханської влади.

Після захоплення Переяслава, колишнє князівство перестало існувати як самостійна адміністративно-територіальна одиниця. Воно разом з Половецькою землею ввійшло у один з улусів Золотої Орди - Сарайську тьму. Ця адміністративна одиниця включала в себе межиріччя Дніпра та Волги, виконуючи роль буферної зони, з залежними Київською та Чернігівською тьмою. Сарайська тьма згадується в більш пізнішому документі -ярлиці кримського хана Менглі-Гірея (1482 р.) [5.-С.48].

Самостійна політика київських митрополитів зазвичай викликала незадоволення Золотої Орди. Остання прагнула підірвати її значення (а отже й Києва та Переяслава) як центру, що мав великий вплив. Заодно ханам важливо було зберегти церковну організацію як знаряддя своєї політики для внутрішніх та зовнішніх цілей. Саме для цього в 1269 р. кафедра переяславської єпархії була перенесена до Сарай-Берке. На чолі єпархії київський митрополит Кирило поставив єпископом Феогноста, який знаходився при ставці хана. В руках сарайсько-переяславського єпископа знаходилися зовнішньополітичні зв'язки руської метрополії, особливо з

Нікейською імперією де знаходились православні імператор і патріарх. Це було вигідно Орді, оскільки тепер зовнішньополітичні зв'язки підпадали під контроль хана, а київська кафедра втрачала частину минулого зовнішньополітичного впливу. Крім того створення кафедри свідчить про значний відсоток виведення у внутрішні райони Золотої Орди міських майстрів та ремісників серед яких, очевидно, були й християни-перяяславці.

Золотоординські хани розглядали руські землі як політично автономні, що мали власних князів, але знаходилися в залежності від ханів й зобов'язувалися платити їм данину. Князів затверджували на своїх "столах" ханським ярликом і таким чином вони здійснювали керівництво землями через місцевих феодалів.

Після вбивства останнього великого київського князя Михайла Всеволодовича, Батий передає Київ та всі південно руські землі у 1243 р. володимиро-суздальському князю Ярославу Всеволодовичу. Вибір хана був не випадковий, оскільки володимиро-суздальські князі постійно захоплювали київський та перяяславський стіл. Вбивство Михайла Всеволодовича мало на меті усунення непокірного претендента і заміни його лояльним представником.

У Київ Ярослав Всеволодович не поїхав. Можливо, цього не дозволили монголи, а Києвом керував від імені князя боярин Дмитро Єйкович. Фактично ж він підкорявся владі хана.

У 1246 р. Ярослав Всеволодович під час поїздки в Орду був страчений з політичних міркувань її правителем. Після цього, згідно з ординських звичаїв, туди поїхали з виразом покірності двоє його синів - Андрій Ярославич та Олександр Ярославич (Невський). Перший отримав Володимиро-Суздальщину, а Олександр Київ та всю Руську землю (тобто Перяяслав з Черніговом). Невського такий розподіл невлаштував. Він пише листа з наклепом на старшого брата ханові і в 1252 р. за допомогою татар виганяє Андрія Ярославича й посідає володимирський стіл та старійшинство серед усіх руських князів. У Київ Олександр Невський сам не поїхав і нікого не призначив. У зв'язку з войовничою експанцією Заходу, він вирішує не вступати у пряме протистояння з Ордою, запезпечуючи таким чином собі спокій на північно східному кордоні.

Призначаючи на київський стіл князів, хан знав наперед, що вони до Києва не прийдуть, отже столичне місто залишалося без політичного керівництва.

В цей час посилюється Литовське князівство. Золота Орда вбачала в ньому вогнище об'єднання руських князівств під литовською егідою.

Кілька литовських хронік і літопис Биховця, "Хроника з літописців стародавніх" Ф.Софоновича вказують на існування князівської влади у

Переяславі в першій чверті XIV ст. Свідчення цих джерел про битву литовського князя Гедиміна біля Білгородки під Києвом проти київського князя Станіслава, брянського -Романа, луцького -Лева і переяславського -Олега -є анахронізмом легендарного характеру і не є достовірним [4.-С.58-59]. Вихід українських земель з під влади Орди відбувся дещо пізніше.

Протиборство Литви і Золотої Орди з кінця 50-х рр., дещо змінилося. Розвиток феодалізму останньої вступив у нову фазу -політичного роздроблення, золотоординська держава розпалася на окремі улуси. Після вбивства хана Берди-Бека в 1359 р. ханська влада надовго перестала існувати. Лише за 1361 р. змінилося п'ять ханів. Прикриваючись фігурою шостого хана Абдулаха повстав темник Мамай, загострилася боротьба за владу. Одночасно з Молдавією та Хорезмом ординська влада зникає в Середній Надніпрянщині та Поділлі [4.-С.68]. Все це послабило позиції Золотої Орди і створило сприятливу ситуацію для українських земель.

Скориставшись історичною обстановкою, що склалася, великий князь литовський Ольгерд захопивши Брянськ, підходить у 1362 р. до Києва. Ханський намісник боярин Федір добровільно передав владу литовцям. У Києві на престол посаджено князем Володимира Ольгердовича.

Поповнивши військо місцевими воїнами, Ольгерд рушив на схід приєднуючи Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ. Паралельно йому рухалася орда кримського хана Мамаю, який виступив проти претендентів на ханську владу. На зворотньому шляху литовсько-українське військо визволило Переяславщину. Дії Литви призвели до відкритого конфлікту з ординцями. Переправивши війська на Правобережжя Ольгерд восени 1362 р. у битві на Синіх Водах (р.Синюха) розгромив татарські орди Кутлубаха-хана, Качибея-Карая, Дмитра-султана, що підтримували Польське королівство, визволивши Поділля.

Визволена спільними зусиллями більша частина України ввійшла до Великого князівства Литовського, Руського і Жмойтського, становлячи дев'яносто відсотків загальної площі князівства, разом з білоруськими та частково російськими землями. Приєднання відбувалося мирним шляхом і ніякого "завоювання" у джерелах не зустрічається. На думку Г.Ю.Івакіна цей термін слід визнати невдалим [4.-С.69]. Місцева знать і населення прагнули звільнитися від ординського іга, що й пояснювало в деякій мірі успіх литовців на Україні.

Переяславщина в цей час входила до складу Київського князівства. Входження українських земель до складу Русько-литовської держави не означало повного їх звільнення від ординської залежності. Після смерті батька в 1377 р. київський князь Володимир Ольгердович, щоб не загострювати відносини з Ордою, став карбувати на своїх монетах татарську тамгу, ніби

признаючи над собою владу хана. Таке визнання мало швидше формальне ніж реальне значення. Однак з тогочасних документів маємо цілу низку свідчень про збирання данини татарами аж до середини XIV ст. [4.- С.70 — 71] . Проте данина виплачувалася не завжди, лише у випадку необхідності.

При князюванні Володимира Ольгердовича татари практично у Київській землі не з'являлися, що сприятливо позначилося на розвитку українських земель, зокрема прикордонної Переяславщини.

На початку 90- их рр. XIV ст. більшість українсько-білоруських князівств не визнало Кревської унії 1385 р., разом з тим і владу польського короля Ягайла та великого князя Вітовта. На чолі коаліції стали київський князь Володимир Ольгердович, новгород-сіверський Дмитро-Корибут і подільський Федір Коріатович, які зблизилися з місцевою знаттю і виражали їхні інтереси. Діючи розрізнено князі зазнали поразки. Вітовт заслав Володимира у Копил, а його князівство віддав наміснику Скиригайлу Ольгердовичу на початку 1395 р.

В цей час у Орді завершувалася боротьба між ханом Тімур-Кутлуком (за яким фактично стояв полководець Єдигей) і союзником Вітовта, ханом Тохтамишем. Після кількох поразок Тохтамиш звернувся за допомогою до Вітовта. Великий литовський князь зобов'язувався допомогти хану повернути ханство, а Тохтамиш - віддати Вітовту ярлик на всі руські князівства, включаючи й Москву та Новгород.

Київ став головним центром по збору військових сил Литви. З кінця літа 1397 р. союзні сили зробили перші успішні походи на Дон і в Крим. Але Тімур-Кутлук знову відібрав завойоване. Влітку 1398 р. Вітовт з Поділля ходив до гирла Дніпра.

Весною, 17 травня 1399 р. військо Вітовта рушило з Києва. Більша його частина складалася з українських і білоруських полків на чолі з князями Іваном Борисовичем Київським, Дмитром Ольгердовичем Брянським, Михайлом і Дмитром Даниловичами Острозькими, Левом Коріатовичем, Андрієм Ольгердовичем Полоцьким, Глібом Святославовичем Смоленським, а також Іваном Ольгимунтовичем Гольшанським і подільським воеводою Спитком Мельштинським. У військо входили союзні татари Тохтамиша, 400 поляків, загони волоського господаря і близько 100 хрестоносців. Вперше Лівобережна Україна побачила велику силу воїнів разом із вогнепальною зброєю - артилерією.

Протиборчі сили зустрілися 5 серпня на Ворсклі. Лише 12 серпня відбулася велика битва, в якій україно-литовська армія зазнала поразки від 100-тисячної армії Тімур-Кутлука та Єдигея. Вітовт вирвався з оточення з малою дружиною, більшість князів і простих воїнів загинула.

Переслідуючи рештки відступаючих, татари вчинили величезний погром на Лівобережжі та Правобережжі: від Києва до Луцька. Тімур-Кутлук не зміг

захопити Києва і взявши викуп у 300 карбованців з киян та 30 карбованців з Печерського монастиря, відступив.

Битва на Ворсклі мала найтяжчі наслідки для України, особливо для Лівобережної, яка втратила частину й так нечисленного свого населення. Прикордонні містечка, які ще були на той час перетворюються на села або й зовсім зникають. Лише у важкодоступних місцях або випадково не знищених ординцями поселеннях зберігло життя. Військово-економічний потенціал та пріоритетне становище Великого князівства Литовського і Руського в результаті поразки суттєво підірване.

Цікаво, що Переяслав під час походу Вітовта на Ворсклу не згадується. Це пояснюється тим, що самого міста як такого не існувало, а було невелике сільське поселення на його території, якому як і безлічі інших сіл не надавали важливого стратегічного значення.

Підтримка великим князем литовським в подальшому нащадків Тохтамиша спровокувало похід Єдігея 1416 р. Він "поплени Руськую землю, и Киев и Печерский монастыр соже и со землею соровна".

Щоб забезпечити захистом південні кордони Вітовт переселяє кабардинців і черкесів на Лівобережжя з Кавказу, роздає землі татарським бунтівним феодалам, які втікали після поразок у внутрішніх чварах. На Полтавщині відомі руїни будівель, водопроводів, поховання, що свідчить про життя тут неслов'янського населення [8. - С.37-38; 10. - С.80]. Хоча можливо, що поселення й могильники можуть бути більш ранішого часу.

Хоч ординські набіги розрідили населення Переяславщини, воно остаточно не зникло. Жалування грамота 1455 р. київського князя Олелька Володимировича боярину Олехну Сохновичу вказує ряд поселень, більшість яких легко ототожнюються з сучасними населеними пунктами [5. - С.51-52].

Роком раніше (1454 р.) було остаточно ліквідована переяславсько-сарайська єпархія. В результаті внутрішніх протиріч у 1471 р. Київське князівство перетворене на воєводство.

В кінці XV - першій половині XVI ст. литовсько-руська держава переживала політичну і економічну кризу. Цим неодноразово користалися його сусіди.

Кримський хан Менглі-Гірей утвердившись на ханському престолі як васал Османської імперії підтримував московського князя Івана III, який підкупом і шантажем спонукав робити набіги на литовські та польські землі. Починаючи з осені 1482 р. походи татар стають все інтенсивнішими та частими. Рідко коли вдавалося захиститися від вторгнень, в основному напади не діставали належної відсічі. Єдиною реальною силою здатною прогидіяти ворожим вторгненням стало козацтво, яке набиралося сили в боротьбі з ворогом. У відповідь козаки робили сміливі вилазки в глибокі татарських земель.

У листі до короля польського Сигізмунда I турецький султан Сулейман II скаржиться, що восени 1545 р. прийшли на човнах козаки з Переяслава, Черкас, Брацлава, Києва та інших замків під Очаків і поробили великі шкоди [3.- С.20- 23]. Серед козацьких імен згадуються переяславці Яцько і Мануйло. Тут же згадується українська шляхта , яка "бавилася " у козацтво. У листі запорожців до великого коронного гетьмана і канцлера Речі Посполитої Яна Замойського описувався бій з татарами на річці Камяній під Сороками 1589 р. В битві приймала участь шляхта , серед якої згадується переяславський підстароста [6. - С.46-47]. Іншим листом від кінця листопада 1570 р. Сулейман II вимагає від Сигізмунда Августа кари для козаків, які чинять шкоди татарам а в українських містах, серед яких згадується й Переяслав, знаходиться більше тисячі татарських бранців [3. - С.48-51].

З другої половини XVI ст. посилюється процес феодальної експлуатації українського населення, що призводить до масового переселення в південно-східні райони України з великою кількістю вільних земель та з відсутністю або слабким тиском місцевих експлуататорів. Хвилі колоністів осідали на Лівобережжі і разом з місцевим автохтонним населенням сприяли освоєнню краю. Згідно актів київського трибуналу, що розшукував збігле населення, серед новоприбулих були вихідці навіть з містечок Юревичі та Точилівичі Мозирського повіту [5. - С.52].

Припливу в деякій мірі сприяло заохочення місцевих землевласників, які на перших порах скасовували виплату податків для переселенців. Прикладом може бути діяльність українських шляхтичів Лозок на початку XVII ст. В їх село Жереб'ятин переселилися селяни Василя Ходики з села Кренич Київського повіту та селяни Єлизавети та Михайла Лозок з села Рожева Радомишльського повіту. В село Сошників тікали люди Іозефіана Халецького з містечка Ржищева Київського повіту, а в село Rogozів - селяни Якова Лемеша з села Бежова Житомирського повіту. Власники зверталися в суд, вимагаючи повернення своїх людей, про що свідчать документи Люблінського трибуналу [12. - С. 87].

В свою чергу, переманюванням селян у Лозок, займалися князі Михайло та Юрій Вишневецькі. У 1604 р. з Жереб'ятини втікло 22 посполитих з своїми сім'ями в Жовнині Лукім'я, Пириятин і Лубни. Аналогічна ситуація повторилася в 1607 р. [12. - С.87].

Надзвичайно важливою подією для колонізації краю стало надання грамотою короля Стефана Баторія від 6 березня 1585 р. привілея князю Костянтину Острозькому , воєводі київському "на осажнование мѣста Переяславля". За цією грамотою князь мав право "въ томъ то Переяславлю замockъ збудовати" [2. - С.285]. Відновлене місто отримало магдебурзьке право і власний герб, підтверджені потім грамотою Сигізмунда III в 1620 р.

[1. - С. 165]. Купцям, ремісникам та іншим категоріям міщан надавалися певні привілеї, призначалися дні ярмарків [2. - С.285-286].

Острозькі мали в цей час величезні володіння в межах Речі Посполитої: в Галичині, Київщині, Білорусі, Литві й на Волині. І прилучення до володінь так званих "пустинь" по Трубежу та Супою мало на меті не лише оборону земель від татар. Будучи воеводою в Києві він напевне був добре обізнаний з станом справ на Переяславщині. Особливо його вабила низка сіл та хуторів заснованих збіглими та місцевими посполитими, оскільки на незаселених землях чи доцільно будувати замок.

Оновлений Переяслав спочатку мав виконувати переважно оборонні функції - став форпостом проти татарських набігів. В разі небезпеки населення найближчих сіл мало надійний прихисток. У замку містилися нечислений гарнізон, який на початок XVII ст. мав 200 чоловік, а також зброя, військові та господарські припаси. Тут же було помешкання старости, який підпорядковувався київському воеводі [9. - С.25]. Першим старостою Переяслава став син К.Острозького Олександр з 1585 по 1603 р. [13. - С. 141]. Ще до відновлення міста Переяслав грав роль одного з важливих осередків генезису козацтва, про що неодноразово повідомляють писемні джерела. Як і в інших порубіжних містах тут складається окремих козацький стан. Який жив за власними законами і не бажав коритися польсько-литовсько-українській шляхті, становив більшу частину жителів міста. Вже на 1616 р. у Переяславі було 300 "дворів послушних" і 700 "що не хочуть бути послушними" [14. - С.48]. Як повідомляв посол австрійського імператора Еріх Лясота в 1594 р. Переяслав був великим містом [12. - С.58].

В кінці XVI ст. Переяславщина потрапляє у вир селянсько-козацьких виступів. Першим наслідком конфронтації між польсько-українським панством та козацтвом стало повстання К.Косинського (1591-1593 рр.). Щоб утвердитися в Середній Наддніпрянщині козацький ватажок зобов'язує жителів навколишніх міст присягнути йому як гетьману. Після присяги Канева й Черкас, козацькі посланці їдуть до Корсуня, Білої Церкви і Переяслава. В листі К.Острозького згадувалися переяславці до яких Косинський "вже послав упомінаючи, якщо йому присягнути хочуть, то їм все вибачити хоче" [6. - С.59]. Невідомо чи присягнули гетьману переяславці, але відомо, що при зайнятті міста відбулася сутичка - єдина при утвердженні козаків на Київщині. В конституційному проєкті щодо козаків, який розглядався в 1592 р. зазначалося, що козаки зруйнували місто, а "намісника тамтешнього і велику шляхту і люд посполитий на голову висікли" [3. - С.68-69]. Теж саме доносив московський інформатор, але додав погрозу козаків вбити самого К.Острозького [6. - С.60]. Навряд чи доцільно було козакам руйнувати все місто, оскільки основна увага повинна бути націлена до переяславського замку

де перебував намісник з шляхтою, зберігалася зброя та припаси. Конфлікт між козаками та переяславцями тягнувся десь з кінця 80-их – початку 90-их рр. і мабуть був спровокований місцевою владою, що й викликало незабаром розправу над місцевим підстаростою та шляхтою. Він виник внаслідок скарги низовців про пограбування їх міщанами з Переяслава. Для розбору справи була створена спеціальна комісія, яку однак було затримано у Василькові тими ж таки козаками, де під їх тиском заочно було накладено штраф у 150 тисяч кіп литовських грошей. У свою чергу переяславці направили своїх повноважених Яна Святославського та Мартина Грабковича до Сигізмунда III. 15 січня 1592 року вони прохали короля аби скасована була постанова комісарів, що й було зроблено через три дні того ж року [7. - С.256-258].

Іншу версію подав прихильник козацтва, київський католицький єпископ Іосиф Верещинський. Щоб примиритися з запорожцями міщани згодилися дати відкуп у 100 тисяч злотих, віддавши гроші К.Острозькому для передачі її потім козакам. Але український магнат привласнив гроші собі [6. - С.60]. Можливо це була одна з причин неприязні козаків до дому Острозьких.

Наступним грізним протестом українських козаків та селян проти феодално-кріпосницького і національно-релігійного гноблення стало повстання Семерія Наливайка (1594-1596 рр.).

Відступаючи перед армією С.Жолкевського, повстанці переправилися на лівий берег з Трипілля, ставши табором біля Переяслава. Там же збиралися великі групи селян-втікачів з сім'ями. В таборі повсталих відбувалися безперервні ради з обговорення подальших дій. Пропозиції були такі - боротися в Переяславі до кінця або здатися на милість полякам чи продовжувати відступати в межі Московської держави [6. - С.60].

Наливайка спочатку було обрано гетьманом замість пораненого Матвія Шаули, але старшинська верхівка згодом обирає на його місце Лободу.

Повсталі пробули в Переяславі місяць, втрачаючи час у власних суперечках. В цей час С.Жолкевський підтягнув свої сили і обманним маневром переправився на Лівобережжя. Повсталі в кінці травня 1596 р. покидають Переяслав, знищивши міст через Трубіж, і йдуть у напрямі Лубен, де їх було невдовзі розбито [3. - С.89; 6. - С.206].

В цілому, політичний розвиток Переяславщини другої половини XIII - XVI ст. не був рівномірний та однаковий. Після розгрому 1239 р. настав період занепаду і повільного відновлення політичного та економічного життя. Тяжке становище місцевого населення посилювалося безпосередньою близькістю Переяслава і самої Переяславщини до татарських кочовищ на Полтавщині. Спостерігався регресивний перехід від міста до села, а не навпаки, велика кількість колишніх міст стає селами. Звільнення від кочовиків сприяло піднесенню економіки краю, що припадає на другу половину XIV ст.

Період завершується поразкою 1399 року на Ворсклі. Політичні протиріччя, що періодично загострювалися між литовськими та українськими феодалами, не мали ніякого важливого впливу на Переяславщину. Інтенсивні напади Кримського ханства, починаючи з 1482 р., негативно відзначилися на становищі українських земель. Переяславщина стала одним із районів формування українського козацтва. Разом з козаками інших українських міст переяславці здійснювали сміливі рейди до турецько-татарських володінь.

Після утворення Речі Посполитої посилились процеси колонізації Переяславщини вихідцями з Правобережжя разом з місцевими жителями. Вирішальне значення для Переяславщини мало відновлення Переяслава К.Острозьким. Переяслав у подальшому відігравав немало роль, як визначне козацьке місто в перших селянсько-козацьких повстаннях, ставши одним із кількох основних центрів формування антипольської боротьби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бузян Г.М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А. Історичне підґрунтя пізньосередньовічного герба Переяслава // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. - К., 1999. - Вип.8. - С.164-167.
2. Грамота короля Стефана Баторія кн. Константину Острожському на основание и заселение гор. Переяславля. 1585 г. марта 6 // Архив Юго-Западной России. - 4.VII. - Т.3.-К., 1905.-С.284-288.
3. Жерела до історії України-Руси, - Львів, 1908. - Т.VIII. - 407 с.
4. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII - середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). - К.,1996. - 272 с
5. Колибенко О.В. Переяславщина під владою татар у складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої. // Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням). / Упорядник Каменська Н.Г. - Переяслав-Хмельницький, 1994. - 4.1. -С.45-53.
6. Леп'яво С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів: Сіверянська думка, 1996.-288с.
7. Лист кор. Сигизмунда III, уничтожающий постановление королевских комиссаров, посланных для следствия по жалобе низовых казаков об ограблении их мешанами Переяславскими, так как казаки силою принудили комиссаров издать постановление в свою пользу, а сами не явились на королевский суд, куда апеллировали мешане. 1592 г. января 18, в Вислице // Архив Юго-Западной России. - 4.VIII. - Т.5. - К., 1907. -С.256-258.
8. Овчарник А., Приймак В. Археологічні аспекти вивчення битви на Ворсклі 1399 року // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К., 1999. - Вип.8. - С.36-42.
9. Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки / Під. ред. Апанович О.М. - К.: Видавництво АН Української РСР, 1954. - 120 с

10. Посухов В.І. До питання про заселення Полтавщини XIV - XVI ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. - 1997. -№ 1-2. -С.79-81.

11. Січинський В. Чужинці про Україну.-К.: Довіра, 1992.-256 с

12. Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. - К., 1900. - 236 с.

13. Тетеря Д.А., Товкайло М.Т. Пізньосередньовічний Переяслав часів Острозьких (за археологічними матеріалами) // Острогіана в Україні і Європі /Матеріали Міжнародного наукового симпозіуму (Велика Волинь, т.23)/. - Старокостянтинів, 2001. - С.139-149.

14.Щербак В.О. Козацтво в класово-становій структурі суспільства (друга половина XV - середина XVII ст.) // УІЖ. - 1991. - № 11. - С.43-52.

The political history points of Pereyaslav Area in the second half of the 13th-16th century receive full coverage in the article.

Андрій Чекановський
(Київ)

КЕРАМІЧНІ ЛЮЛЬКИ ДЛЯ КУРІННЯ ТЮТЮНУ З СЕРЕДЬНОГО І НИЖЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я

Повідомлення присвячено класифікації і походженню різних типів керамічних люльок для куріння тютюну XVII-XVIII ст.

Нині пізньосередньовічні (до початку XIX ст. включно) археологічні матеріали і пам'ятки почали постійно знаходитися у полі зору дослідників. Особливою, досить поширеною категорією керамічних знахідок XVII-XIX ст. є люльки для куріння тютюну. Як і для більшості матеріалів цього періоду, проблеми хронологічного членування, визначення місць виробництва і виділення імпортних типів набувають у стадії розробки. За такого стану особливого значення набувають знахідки з пам'яток, які мають точні датування. До таких належать "Башта Дорошенка" у Чигирині і Кам'янська Січ на Нижньому Дніпрі.

Матеріали розкопок "Башти Дорошенка" 1991-1992 рр. (Горішній П.А.) зберігаються у фондах музею Національного історико-культурного заповідника "Чигирин". Знахідки датуються кінцем облоги замку у 1678 р. Більшість люльок належать до типу малих бутоноподібних з розширеною, округлою нижньою частиною чашечки і циліндричною верхньою (9 шт., див. рис. №№ 1, 2, 5, 11, 15, 16, 17, 21, 27). Серед них яскраво виділяються імпорти. Це - вироби оранжевого кольору з добре відмученого тіста і